

Палій В. П.,
Рівненський державний гуманітарний університет

УТВОРЕННЯ ТАКСИСНИХ ВІДНОСИН У СКЛАДНОПДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ФРАНЦУЗЬКОЇ МОВ

У статті розглянуто особливості таксисних відносин в процесі застосування лексико-граматичних, морфологічних та синтаксичних засобів організації висловлювання в українській та французькій мовах.

Ключові слова: таксис, темпоральна локалізація, семантична залежність.

В статье рассматривается специфика таксисных отношений в процессе формирования лексико-грамматических, морфологических и синтаксических приемов организации речевого высказывания в украинском и французском языках.

Ключевые слова: таксис, темпоральная локализация, семантическая зависимость.

The article deals upon the problem of taxis relations on the basis of contrasting the lexical, grammatical, morphological and syntactical means of the organization of the expressions in Ukrainian and French.

Key words: taxis relations, temporal localization, semantic dependence.

Постановка проблеми у загальному вигляді... В структурі тексту будь-якої мови досить складним є визначення таксисних відносин, адже не всі мовознавці взагалі виокремлюють таксис як функціонально-семантичну категорію, проблеми таксису і часової співвіднесеності. Термін “таксис”, використаний вперше в роботах Л.Блумфілда [14], що означає “порядок”, в перекладі з грецької мови, характеризує дію по відношенню до іншої дії у рамках одного висловлювання, незалежно від моменту мовлення, не виражаючи часового зв’язку з моментом висловлювання. “У літературі, – зазначає В.С. Храковський, – начебто немає серйозних розходжень відносно того, що таксис (відносний час) являє собою категорію, яка реалізується в біпредикативних (і поліпредикативних) конструкціях, де граматичними засобами маркується часова локалізація (одночасність/неодночасність: передування, наступність) однієї ситуації відносно другої ситуації, чия часова локалізація характеризується відносно часу мовлення, тобто незалежно від якоїсь ще ситуації” [11, с. 29]. Принциповим у цьому питанні є визначення часового значення дій, їх вираження у тексті за допомогою елементів різночасності або послідовності, які дуже схожі, та функціонування одночасності. Тому ми виділяємо у творах українських та французьких письменників мовні одиниці, що містять залежні дієслівні сполучення з метою визначення значеннєвого центру аспектуально-таксисних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв’язання даної проблеми... Фундаментальними працями у вивченні проблеми таксису є роботи Бондарка О.В. [1], Маслова Ю.С. [3], Якобсона Р.О. [12]. У галузі функціонально-граматичних досліджень таксисних відношень праця Р.О. Якобсона вважається основоположною, де подається суто семантичний, без будь-яких посилань на граматичні засоби вираження, опис таксисних смислових відношень: “Таксис характеризує факт, який повідомлюється, стосовно до іншого факту, який повідомлюється, й безвідносно до факту повідомлення” [12, с. 101]. Зі змісту даної дефініції можна зробити висновок про те, що не всі лінгвісти вважають за необхідне виділення таксису як особливої мовної категорії. “Таксис, – підкреслює О.В.Бондарко, – не може розглядатися без ускладнювальних семантичних елементів” [1, с. 236]. Однак Р.О.Якобсон у своїй роботі висловлює протилежний погляд і підкреслює несинонімічність терміну “таксис” та “відносний час”: “термін “відносний час” визначає лише один із різновидів категорії таксису” [12, с. 101].

Виклад основного матеріалу... В нашій статті поставлено за мету визначити значення часової належності предикатів у синтаксичних одиницях, взятих з творів українських письменників ХХ ст. та сучасних французьких авторів; виявити й зіставити лексико-граматичні, морфологічні й синтаксичні засоби організації висловлювання в українській та французькій мовах, які забезпечують вираження одночасності й різночасності дій в тексті, показати випадки залежності організації висловлювання від контексту. Р.О.Якобсон першим виділив два типи таксису: залежний й незалежний [12, с. 103]. В українській мові залежний таксис виступає конструкцією “дієприслівник + дієслово”. У французькій мові функції залежного таксису здійснюються висловлюваннями з дієприкметниковими, герундіальними, інфінітивними зворотами і конструкціями, підрядними реченнями. Ми будемо розглядати залежний таксис, в основі аспектуально-таксисної ситуації якого лежать дієслово і дієприслівник. У висловлюваннях української мови з дієсловами, що дієвідмінюються, часова ознака виражається у тому, що дії-компоненти таксисного відношення найчастіше виражаються формами одного й того ж часу: “І тоді: озолотило сонце похмурі хмари на заході і втопило червону багряницю, як той сум, у ставу...” [4, с. 319]. Тут обидва дієслова виражені минулим часом та доконаним видом. Але трапляються випадки, коли дієслова виражені різним часом, хоча охоплюють єдиний часовий проміжок. У реченні: “Стрічний дідок з кругласто підстриженою борідкою, ніби крейдяною, ставши коло вокзальної стіни, розгорнув папірець і почав їсти якийсь кусник...” [5, с. 558], обидві дії пов’язані між собою дієприкметником ДВ, причому одна залежить від іншої, тому ми фіксуємо присутність таксисних відносин. Вираження одночасності будь-яких дій забезпечується за допомогою морфологічних, лексико-граматичних і синтаксичних засобів організації висловлювання. В українській мові таким засобом може виступати вид дієслова: “Мирон Данилович до самого ранку йшов, угадуючи дорогу, де не міг зустріти “іх” [5, с. 554]. У цьому випадку другорядна дія виражається дієприслівником недоконаного виду, головна – особовою формою дієслова недоконаного виду. Головна дія може бути виражена дієсловом доконаного виду, а другорядна, яка відбувалася у той же момент, – дієприслівником недоконаного виду: “Хлопець позабивав просвітлини чопиками з гілочок і ганчір’я; заліпив смолою, набираючи від шпал, складених на вагоні” [5, с. 559]. Зустрічаються випадки, коли і другорядна і головна дія виражені дієприслівником ДВ: “Надвечір, виснажена вконець від голо-

дного терпіння, від’їхала в напрямку до свого села, вчепившись за березові дрова, з сірою скрученою корою – на товаровому потязі” [5, с. 563]. У французькій мові одночасність дій найчастіше виражається за допомогою дієприкметника або герундія, вони у більшості випадків займають постпозицію відносно до головного дієслова, причому порядок предикатів відображає реальну послідовність дій: “Elle se réveillait en hurlant parce que chez moi c’était un rêve mais chez elle ça devenait un cauchemar et elle disait toujours que les cauchemars, c’est ce que les rêves deviennent toujours en vieillissant” [18, с. 68]. В українській мові передування може позначатися морфологічно, за допомогою префіксів і суфіксів: “Промазав і Дзякун, підпоївши лісника в коморі, поки домовлявся з ним про вільху на шалівку” [6, 807], “Катря стояла, опутивши руки впововж тіла, від чого її вузькі плечі стали ще вужчі...” [7, с. 784]; – дієприслівники утворені за допомогою префікса “під” та суфікса “вши”, що вказує на передування дії. У французькій мові морфологічний критерій вираження різночасності дій майже відсутній. Але тут важливе місце займає позиція залежного предиката: якщо він передє головному присудку – то часто позначає попередню дію: “Je vous ai dit que Madame Rosa, en dehors même de sa maladie, avait beaucoup vécu et que ça lui donnait des sueurs froides” [17, с. 146]. В українській мові фіксуються висловлювання, коли передування передають за допомогою лексичних засобів, таких слів, як: “спершу, спочатку, хвилинку”. У реченні: “Спершу кричав про шпигунство, але не викликав жодної реакції” [8, с. 539], – слово “спершу” виконує темпоральну роль, тобто видно, що якийсь час актант виконував конкретну дію до отримання певного результату або реакції. Є випадки, коли другорядна цілісна дія може передувати головному цілісному факту, а ситуації передування конкретизуються залежно від перфектності/ імперфектності дієприслівника ДВ [2, с. 262]. У висловлюваннях з імперфектним дієприслівником ДВ передуюча дія не містить результату виконання головної дії: “Тоді, вхопившись голою рукою за порвану дротину, Запорожець закрутив її навколо Заброди і зав’язав йому на жилуватій шії смертний вузол” [9, с. 433]. У реченнях з перфектно-акціональним дієприслівником між другорядною та наступною діями є конкретний смисловий зв’язок, де суб’єкт в результаті передуючої дії отримує об’єкт або інструмент, що використовується у подальшому: “Увійшовши до хати, я тихо підкресав до Страшного суду і почав пильно, якось по-новому розглядати пекарські карі, змальовані внизу картини” [10, с. 403]. Другорядна цілісна дія може передувати головному процесу, тоді значення передування часто супроводжується відношенням одночасності наслідків передуючої дії і дії головного процесу: “Отак міркуючи собі, поволі затулив, кажу я, очі і вже почав рости” [10, с. 408]. Як і кожен лінгвістичний знак, часова форма входить до формальної і семантичної мовної структури. Тут постає проблема узгодження часів, проблематика взаємозв’язку категорій часу/виду/способу, відносини таксису і часової співвіднесеності. Щодо цієї проблеми існують дві протилежні точки зору, про що ми говорили вище: а) узгодження часів може бути формальним, як у випадку: “Ils entrèrent dans un café où il y avait peu de monde” [15, с. 7]; б) узгодження часів може носити семантичний характер: “Mais j’avais bien l’impression que Monsieur Hamil savait quelque chose qu’il ne me disait pas” [17, с. 42], де граматичний час виражає підпорядкування часовій формі головного речення. Досить часто аспектуально-таксисні ситуації з елементами обумовленості позначають послідовність дій лише за допомогою контексту. У французькій мові можливі випадки вживання складної форми в ГР, якщо проста форма має позачасове значення, часовий порядок в даному випадку не виражений, то дієслово ГР в минулому часі може супроводити теперішній час в ПР: “Elle a eu un immense sourire, parce qu’elle a presque plus de dents qui lui restent” [17, с. 134]. Існування граматичного виду у французькій мові виражається опозицією простих і складних часів і підтверджується концепцією Г. Гійома, який вважає вид категорією внутрішнього часу [18, с. 15 – 20, с. 66]. Отже, функція дієслівного виду полягає в організації внутрішнього часового порядку тексту, в кожному реченні якого між часом дій встановлюються відносини тимчасової залежності. У рамках складнопідрядного речення синтаксична функція підрядного речення визначається його зв’язком з антецедентом [13, с. 25- 26]. Вибір способу і граматичних часів в ПР залежить від природи антецедента ГР як у французькій, так і в українській мові, але виражається він по-різному. Антецедент – вказівний займенник, який супроводжує вживання дійсного способу в ПР, оскільки воно вказує на реальну дію: “C’est ce qu’il ne peut pas m’avouer parce qu’il n’a pas réussi à se l’avouer ?” [19, с. 78]. Антецедент – власна назва: “Julien parla encore un moment avec les autres, puis sortit à son tour” [15, с. 73]. В даному реченні вживання PS в ГР (parla) не заважає вживанню тієї ж дієслівної форми в ПР (sortit) для вираження одночасності, тоді як в українській мові минулий час ДВ використовується для вираження передування [4, с. 319]. Якщо ситуація гіпотетична, антецедент може сприяти вживанню в ПР дієслова в умовному способі: “Il dit qu’il leur ferait obtenir un récepteur de radio pour qu’ils puissent écouter les informations diffusées par Londres” [15, с. 94]. Ще один приклад: “Quand elle est revenue d’Allemagne, elle s’est défendue encore pendant quelques années mais après cinquante ans, elle avait commencé à grossir et n’était plus assez appétissante” [17, с. 70]. Це свідчить про те, що у французькій мові для вираження наступності в плані минулого може використовуватися минулий час PQR, який підкреслює віддаленість від дії-події головного речення; в українській мові для вираження передування в плані минулого може використовуватися минулий час НВ, який підкреслює таку віддаленість: “Давні мешканці-козаки або “гурани” – повтікали в Маньчжурію, а тут жили тепер бердичівські, тульські та орловські “патріоти родини” [8, с. 495]. Підтвердження тези Храковського В.С. [1] про тимчасову кореляцію дієслівних часів ми спостерігаємо на прикладі вживання Imparfait у ПР, де цей час виражає одночасність з дією дієслова ГР, яка виражена складним часом PQR: “Elle était montée sur la pile de bois et se trouvait perchée plus haut que la cuisinière” [16, с. 42]. На відміну від простої форми, вільна позиція якої не порушує тимчасової послідовності висловлювання, вживання складної форми (PQR) в ГР, виражає передування дії ПР: “Sa voix avait un peu monté de ton, mais elle perdait le peu de force qui lui restait” [17, с. 40]; вказує також на конкретність дії в минулому: “Elle revenait à ce qu’il avait dit de la neige” [16, с. 30]. Таксисні відносини виражені завдяки властивості відносних часів французької мови передавати зв’язок з іншою дією, представленою в даному мовленнєвому акті. Граматичний час Imparfait має також властивість розмістити дію “за лаштунками” події першого порядку, вираженої формою PS, яка надає рельєфності та жвавості висловлюванню [13, с. 114-117]. Наприклад: “Il eut un moment envie de rire, à

cause du haricot qui ressemblait à un ridicule petit sabre dans la main menaçante de sa femme” [16, с. 31]. Поява складних форм в одному контексті, зокрема PQR, свідчить про тимчасове переривання розповіді та віднесеність дії на інший часовий період: “A présent, Isabelle criait comme elle avait fait chaque fois que Marie-Louise avait dû remettre une visite; pourtant, lorsqu’elle recevait des lettres où la petite parlait de son avenir, on la sentait toute gonflée de fierté” [16, с. 37].

Висновки дослідження і перспективи подальшого розвитку проблеми... Аналіз мовного матеріалу показав розповсюдженість відносин одночасності й різночасності, які можуть зближатися між собою, що свідчить про невизначеність, навіть в деякій мірі, “довільність” мовних значень таксису. У творах українських письменників ХХ століття зустрічається майже однакова кількість таксисних моделей як зі значенням одночасності, так і різночасності. У сучасній французькій літературі фіксуємо більше відносин одночасності, ніж різночасності. Це пояснюється тим, що герундій та час *Imprafait* часто несуть у собі семантику одночасності. В українській мові при утворенні відносин залежного таксису головне місце займає вид дієслова та дієприслівника, натомість у французькій мові у випадку залежного таксису вид великого значення не має, зате спостерігається значний вплив контексту самого речення. Важливу роль відіграє морфологічна сторона явищ таксису в українській мові, тобто за допомогою яких суфіксів та префіксів утворюються дієприслівники у складі поліпредикативного комплексу. Саме від цього аспекту залежить якість таксисних моделей зі значенням одночасності або різночасності.

Література:

1. Бондарко, А. В. Принципы функциональной грамматики и вопросы аспектологии [Текст] / А. В. Бондарко. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 208 с.
2. Гак В. Г. Русский язык в сопоставлении с французским [Текст] / В. Г. Гак. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 264 с.
3. Маслов Ю. С. Избранные труды. Аспектология. Общее языкознание [Текст] / Ю. С. Маслов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 839 с.
4. Косинка Г. М. На золотих богів. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
5. Василь Барка. Жовтий князь. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
6. Григір Тютюнник. Син приїхав. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
7. Григір Тютюнник. Оддавали Катрю. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
8. Іван Багряний. Тигролови. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
9. Олександр Довженко. Україна в огні. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
10. Олександр Довженко. Зачарована Десна. Українська література. Хрестоматія // За ред. П. П. Кононенка. – К. : “ЛДЛ”, 2004. – 1056 с.
11. Храковский В. С. Таксисные конструкции (опыт классификации) // Теоретические проблемы функциональной грамматики. Материалы Всероссийской научной конференции (Санкт-Петербург, 26-28 сентября 2001) / Отв. ред. А. В. Бондарко. – СПб. : “Наука”, 2001. – С. 109-112.
12. Якобсон Р. О. Шифтеры, глагольные категории и русский глагол // Принципы типологического анализа языков различного строя. – М., 1972. – С. 95-113.
13. Benveniste, E. Problemes de linguistique generale [Texte] / E. Benveniste. – Paris, Gallimard, 1966, – 298 с.
14. Bloomfield, L. Language [Texte] / L. Bloomfield. – New York, Henry Holt, 1933, – 400 с.
15. Clavel, B. La grande patience III. Le Coeur des vivants. – Paris, Edition J’ai lu, 1964. – 433 с.
16. Clavel, B. Le voyage du père. – Paris, Editions Robert Laffont, 1965. – 184 с.
17. Gary Romain. La vie devant soi. – Barcelone, Mercure de France, 2008. – 273 с.
18. Guillaume, G. Temps et verbe [Texte] / G. Guillaume. – Paris, Champion, – 1972, – 138 с.
19. Piperno A. Avec les pires intentions. – Barcelone: Gallimard, 2005, – 439 с.